

konden relatief korte perioden van uiterst snelle groei optreden, gevolgd door even snelle crisissen. Wat dat betreft is het jammer dat Van Zanden niet meer met tijdreeksen heeft gewerkt ten einde de perioden van groei nader te lokaliseren. Mogelijk worden deze lacunes in de toekomst nog opgevuld door verder bronnenonderzoek van basismateriaal of regionale dieptestudies. Het is echter een grote verdienste van Van Zanden dat hij als eerste een modern raamwerk heeft aangereikt, dat door toekomstige onderzoekers verder kan worden uitgewerkt. Het boek zal nog zeer lang een onmisbaar referentiekader zijn.

P. Priester

A. A. de Bruin, *Het ontstaan van de schoolstrijd. Onderzoek naar de wortels van de schoolstrijd in de Noordelijke Nederlanden gedurende de eerste helft van de 19de eeuw. Een cultuurhistorische studie* (Dissertatie Leiden; Amsterdam: Ton Bolland, 1985, 364 blz., f45,-, ISBN 90 70057 90 5).

De meeste geschriften over de schoolstrijd zijn afkomstig van confessionele kant en geven naar de mening van de auteur van deze dissertatie een te eenzijdig beeld. Volgens zijn opvatting is de schoolstrijd vooral gevoerd door strijd bare minderheden van diverse confessionele pluimage, terwijl een zwijgende meerderheid — waaronder de ouders van schoolgaande kinderen — helemaal niet zo afkerig was van openbaar onderwijs als vaak werd voorgesteld. Hiermee geef ik een wat vereenvoudigde weergave van de strekking van dit nogal gecompliceerde boek. De schrijver zet de schoolstrijd in een ruim cultuurhistorisch kader, waarvoor hij een indrukwekkend aantal periodieken en pamfletten heeft geraadpleegd, voornamelijk uit de periode tussen de twee schoolwetten van 1806 en 1857. Herhaaldelijk wijst de auteur erop dat de schoolstrijd een uiterst complex gegeven is, onder andere omdat de daarbij een rol spelende culturele en kerkelijke stromingen niet gemakkelijk in te delen en te onderscheiden zijn. Evenmin is het eenvoudig de in dit gebeuren optredende personages onder te brengen in deze of gene richting.

Het is zeker sympathiek dat De Bruin zo objectief te werk gaat en de feiten zo zuiver mogelijk op een rijtje tracht te zetten. Toch lijdt zijn boek daar wel wat onder. De vele feiten worden teveel naast elkaar gerangschikt zonder duidelijke accenten. We krijgen een grote hoeveelheid van aan elkaar schijnbaar gelijkwaardige feiten en er ontstaat geen beeld. Niet zonder reden zucht de auteur zelf ook soms over het 'vergruizende beeld'. Dat neemt niet weg dat het vele bijeengebrachte materiaal zeker de moeite van het bestuderen waard is en ik ga nu wat nader in op de vier hoofdstukken die het werk rijk is.

In het eerste hoofdstuk schetst de schrijver de rampen die Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw troffen. Hij noemt veeziekten, misoogsten, overstromingen en epidemieën, die zouden hebben bijgedragen tot het scheppen van een bepaald geestelijk klimaat waarop hij in het volgende hoofdstuk nader ingaat. Ik zet hier wat vraagtekens, vooral omdat hier een vergelijking met de achttiende eeuw op zijn plaats zou zijn geweest. Waren er toen geen overstromingen, veeziekten en misoogsten, en hoe reageerde de bevolking daar toen op? Wat de besmettelijke ziekten betreft, daar was er natuurlijk wel het frappante verschil tussen de pokken, waartegen in de loop van de achttiende eeuw eerst de inoculatie, later de vaccinatie bescherming ging bieden, terwijl in de negentiende eeuw hier voor het eerst een cholera-epidemie uitbrak. Maar zo'n nieuwe ziekte kun je ook als een uitdaging beschouwen, zeker na het met de pokken behaalde

succes, zodat ik mij afvraag of de pamflettenliteratuur niet een te eenzijdig beeld geeft van de reacties op de cholera. Ook ben ik nieuwsgierig geworden naar een vergelijkend onderzoek naar overstromingen in de achttiende en negentiende eeuw: het zou kunnen zijn dat de grotere omzet en omvang van kranten in de negentiende eeuw zorgden voor reacties in ruimere kring dan voorheen.

Het tweede hoofdstuk heet 'Rationalistische en romantische stemmingen'. Het behandelt de politiek van de regering, bedreven vanuit een verlichte 'stemming' en de 'romantische' reacties op die politiek zowel als op de hierboven genoemde rampen. Het optreden tegen de Afscheidenen wordt hier wat afstandelijk beschreven zonder de sterk emotionele tinten van de confessionele geschiedschrijving. Ook het overheidsbeleid inzake het onderwijs krijgt aandacht, waarbij De Bruin erop wijst hoe de overheid steeds de tegenstellingen trachtte te verzoenen. Tegenstellingen, niet alleen tussen de kerkgenootschappen onderling, maar ook binnen elke kerk, worden dan behandeld in het derde hoofdstuk: 'Spanningen en polarisatie in kerkelijk Nederland'. Polarisation is hier wel het sleutelwoord, zo komt me voor. De inwendige tegenstellingen binnen elke groepering waren volgens de auteur groter dan door de meeste schrijvers over de schoolstrijd werd erkend. De Bruin probeert hiervan een beeld te geven waarin alle nuance- en kleurverschillen tot hun recht komen, mijns inziens niet helemaal geslaagd, maar in zijn poging toch belangwekkend, vooral door zijn beschrijving van de katholieke meningen en structuren.

Het laatste hoofdstuk tenslotte behandelt de contrasterende visies van al deze groeperingen op onderwijs en opvoeding. Ook hier heeft de schrijver naar mijn smaak wat weinig rekening gehouden met de achttiende eeuw. Hij beschrijft wel de onderwijsvernieuwing rond 1800, maar laat weinig zien van de zware en lang doorwerkende erfenis van twee eeuwen calvinistisch getint onderwijs, waarna die vernieuwing weliswaar voor velen, zeker voor veel katholieken, een grote verbetering betekende, maar toch ook reacties moest teweegbrengen, naarmate de in die wetgeving vastgelegde bepalingen consequenter werden uitgevoerd. Ikzelf ben daarom bij 'wortels van de schoolstrijd' geneigd verder terug te denken dan het jaar 1800. Toch vind ik het te waarderen dat hier een poging is gedaan de geijkte voorstelling van de schoolstrijd bij te stellen. Het is bovendien een actueel onderwerp. Want de vraag die de auteur impliciet in dit boek aan de orde stelt, is, dacht ik, toch wel deze: wilde 'men' dat christelijk onderwijs eigenlijk wel of werd het min of meer opgedrongen? De vraag is niet zo eenvoudig te beantwoorden, maar de studie van De Bruin prikkelt wel tot nader onderzoek.

E. P. de Booy

M. van Essen, *Onderwijzeressen in niemandsland. Vrouwen in opvoeding en onderwijs* (Dissertatie Groningen; Nijkerk: Intro, 1985, 283 blz., f39,50, ISBN 90 266 1810 7).

Deze Groningse dissertatie behandelt de positie van onderwijzeressen in Nederland van 1827 tot 1858. Het eindjaar is gekozen omdat er toen een nieuwe onderwijswet werd ingevoerd, waarin verworvenheden van de afgelopen jaren waren vastgelegd. De keuze van het beginjaar, 1827, is te danken aan het feit dat in dat jaar voor het eerst aandacht werd geschonken aan opleidingsmogelijkheden voor vrouwelijke onderwijskrachten. De